

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

ven zijn openbaar op één uitzondering na. Het is mogelijk dat testamenten opgemaakt na 1911 niet mogen worden ingezien. Het personeel van de studiezaal zoekt dat voor u uit. 's-Hertogenbosch telde toen zes notarissen: R.A. van Heusden opgevolgd door H. Worst, V.F.J.J. van de Mortel, A.L.L. van Meerwijk opgevolgd door M.H.J.W. Eijcken, A.A.A.M. van der Does de Willebois, L.G.N. van Dullemen en mr. H.F.C. Rits. De archieven van notarissen van vóór 1906 zijn op de studiezaal natuurlijk ook ter inzage.

Ton Kappelhof
bureauhoofd Archieven ■

Het pand van Tierie, ontworpen door K.P.C. de Bazel in 1907. Situatie circa 1908 (GAHt, Hist.-Top. Atlas nr. 45237).

De voormalige drukkerij Tierie in de Cuperinusstraat

Bij de inventarisatie van de bebouwing in Het Zand ten behoeve van de gemeentelijke monumentenlijst bleek dat er twee door architect K.P.C. de Bazel ontworpen gebouwen in de wijk staan. Deze ontdekking kwam als een verrassing, aangezien in de publikaties over deze belangrijke architect uit de jaren rond 1900 geen werken van hem in 's-Hertogenbosch vermeld worden.' Zijn ontwerp voor de drukkerij en binderij van de Firma Tierie in de Cuperinusstraat dateert uit 1907, een interessante periode in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. De

ontwerptekeningen, waaruit De Bazels ontwerpmethode valt af te lezen, zijn bewaard gebleven.

Helaas is het pand plotseling gesloopt, zodat geen bouwhistorische documentaties konden worden verricht. Het archiefonderzoek leverde de hierna volgende bouwgeschiedenis op.

De Bazel ontwierp een gebouw van twee verdiepingen met kap aan de straat met daarachter een lage hal met lichtkappen. In het hoofdgebouw was het kantoor, het magazijn en de expeditie gevestigd. Op de eerste en tweede verdieping plande hij een woning. In de lage achterbouw werd de zettersrij ondergebracht. De ingangen voor het bedrijf en de woning waren geheel gescheiden, zodat er aan de beide uiteinden van de voorgevel een voordeur is aangebracht. In het midden is een grote inrijpoort ontworpen, die geaccentueerd werd door een uitgebouwde erker met dakopbouw erboven. Hierdoor is een evenwichtige symmetrische gevel ontstaan, die door de verschillende afmetingen van de ramen toch heel levendig was.

In de beginjaren van deze eeuw vestigde De Bazel een eigen architectenbureau in Bussum, na eerst met J.L.M. Lauweriks te zijn geassocieerd. In deze periode ontstond een aantal belangrijke ontwerpen, waaronder meerdere woonhuizen en villa's in het Gooi en in Amsterdam, die verwant zijn aan het ontwerp voor de villa voor de familie Van Lanschot aan het Julianaplein in Den Bosch. Het gebouw in de Cuperinusstraat is eenvoudiger van opzet dan deze villa's. Zijn ontwerp voor het hotel Jan Tabak in Bussum is volgens hetzelfde rastersysteem ontworpen als de drukkerij in Den Bosch. Het gebruik van de traditionele bouwmaterialen hout, baksteen, gebakken pannen of riet en natuursteen is kenmerkend voor De Bazels architectuur. De composities van de gebouwen, waarin duidelijk gestreefd is naar evenwichtigheid, variatie en plasticiteit, zijn echter zeer modern. De Bazel pastte vaak gebogen erkers toe en kleine daktorentjes met een koepelvormige bekroning. Al deze kenmerken treffen we aan bij zijn Bossche gebouwen.

Uit de tekeningen blijkt dat de architect zijn ontwerp gebaseerd heeft op een raster van vierkanten van 80 cm. Deze modulomaat is consequent toegepast voor de plattegronden. De afmetingen van de toegepaste traditionele bouw-

materialen, zoals baksteen en hout past echter niet goed binnen het 80 cm. stramien. De massieve bakstenen muren van één steen (= 22 cm) of 1/2 steen (= 11 cm) dik, zijn op de stramienmaat gezet. De enkelvoudige houten balklagen zijn gedeeltelijk op 80 cm van elkaar gelegd. Het betonnen dak en de kolommen van de lage achterbouw laten zich eenvoudiger binnen de stramienmaat ontwerpen. Het ontwerpschema van de voorgevel is veel minder strak in het vierkant raster opgezet. De plaatsing van de ramen en deuren staat geheel los van het rasterstramien. De Bazel heeft zich bij het ontwerp veel meer laten leiden door zijn gevoel voor verhoudingen. Het rasterwerk is, naar het zich op de ontwerp-tekening laat aanzien, slechts hulpmiddel geweest bij het tekenen.

De ontwerp-tekening is geda-teerd op 5 februari 1907. Het plan werd op 15 april van dat jaar goedgekeurd. Opmerkelijk is dat De Bazel naast de traditionele bouwmaterialen ook het toen nog nieuwe bouw materiaal gewapend beton toepaste. Over de sterkte van deze constructie is nogal wat overleg geweest met Bouw- en Woningtoezicht. Betonberekeningen zijn niet in het bouwdoossier aangetroffen, hetgeen bij het toegepaste, zogenaamde 'Monier-systeem', ook niet te verwachten is. Bij het systeem Monier bracht men wapening van ijzer aan, die niet op sterkte berekend was. Dit in tegenstelling tot het systeem Hennebique, dat technisch en mechanisch veel beter onderbouwd was. Het is opvallend, dat in hetzelfde

Nogmaals het pand aan de Cuperinusstraat, nu in 1989 (BAD nr. 6850).

jaar op slechts enige honderden meters afstand van drukkerij Tierie ook een vroege betonconstructie werd gebouwd, die wel volgens het geavanceerde systeem Hennebique is ontworpen.² Het betondak rustte op traditionele gegoten ronde ijzeren kolommen.

De bouwvergunning is aangevraagd door G. Tierie van de firma NV Tierie's Drukkerij en Binderij 's-Hertogenbosch. Het bedrijf was in 1873 opgericht als kantoorboekenfabriek. De firma was eerst gevestigd aan de Zuid-Willemsvaart, later aan het Meierijplein. Waarom de opdrachtgever een zo bekende architect uit Bussum heeft gevraagd is niet duidelijk. De Bazel had tot 1900 samen met J.L.M. Lauweriks een atelier waar ook grafische ontwerpen en boekillustraties werden vervaardigd. Mogelijk dat zo de relatie met de boekdrukker Tierie ontstaan is. Het ziet ernaar uit dat De Bazel niet de directie op het werk gevoerd heeft. Anne-mer A. Sanders uit 's-Hertogenbosch verzorgde de verdere contacten met de gemeente. Zo meldde hij het plaatsen van een schutting 'nabij de Oisterwijkstraat' op 6 mei 1907. De naam 'Cuperinusstraat' bestond toen kennelijk nog niet. In juli werden de vergunningen voor regenwaterafvoeren en beerputten verleend. Uit de bijbehorende tekeningen blijkt dat er een

riolering voor regenwater in de straat lag maar geen riolering voor fecaliën. Hier werd, evenals elders in Het Zand, gebruik gemaakt van beerputten. De rioleringstekeningen zijn niet door het bureau van De Bazel vervaardigd. Toen enige jaren later de muur boven een poortje aan de linkerzijde van het pand ging scheuren maakte niet De Bazel, maar K.C. Suyling een ontwerp voor een nieuwe muur met poort.

De firma Tierie maakt maar kort gebruik van haar fraaie gebouwen. Al in 1915 blijkt er een andere eigenaar te zijn, die een verzoek richt aan de gemeente om het gebouw aan de achterzijde uit te mogen breiden. De aanvraag is ingediend door A.J. van Kempen namens E. van Heeswijk, manufacturier en koopman uit 's-Hertogenbosch. Van Kempen was de ontwerper van het ruim 18,5 m hoge torenachtige magazijn achter het hoofdgebouw. Door de geleding met blindnissen en de markante hoektorentjes met vlaggemasten domineerde het bakstenen gebouw de buurt. Het nuttige vloeroppervlak was beperkt door de smalle plattegrond en de vides met trappen. De balklagen waren samengesteld uit stalen onderslagbalken, waarop enkelvoudige houten balken lagen. In 1916 werd het platte betondak bruikbaar gemaakt als dakterras voor de bovenwo-

ning. In 1918 is de open ruimte aan de linkerzijde overdekt. Deze verbouwingen zijn getekend door A. Groenen, die ook de plannen van Van Kempen getekend heeft. In de loop van de tijd zijn er verschillende kleine verbouwingen en herstellingen verricht. Uit de bouwvergunningen voor deze niet ingrijpende veranderingen blijkt dat het gebouw steeds in gebruik blijft bij de textielindustrie. Voor de oorlog is er de Zuid-Nederlandse Tricotage Fabriek 'Tribosa' gevestigd. In de jaren vijftig is er de textielgroothandel Fa. Gebr. Boelens gehuisvest, later opgevolgd door Tricotage en Confectie-atelier 'Regina c.v.'. De bovenwoning is steeds afzonderlijk bewoond gebleven. Op de begane grond was recent het club- en buurthuis 'De T-tuin' gevestigd. De gebouwen zijn onlangs gesloopt ten behoeve van woningbouw.

A. van Drunen ■

Noten

- 1 Architectura. Nederlandse architectuur 1893-1918, Catalogus tentoonstelling Architectuur Museum Amsterdam 1975, blz. 71-92; G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940* ('s-Gravenhage, 1978) 52-57 en 232-235; A.W. Reinink, K.P.C. de Bazel (Amsterdam, 1965).
- 2 A. van Drunen, 'De sigarenfabriek Goulmy en Baarte 's-Hertogenbosch', *Bulletin KNOB* (1981) 142.

Archeologisch onderzoek aan de St. Josephstraat

Onlangs heeft de Bouwhistorische en Archeologische Dienst op de hoek van de St. Josephstraat en het Redemptoristenpad een klein onderzoek verricht. Op deze plaats, waar nieuwe appartementen zijn gepland, heeft in de negentiende eeuw het protestantenkerkhof gelegen. In de middeleeuwen hoorde het terrein bij het Geefhuis en de vraag was of uit deze periode nog sporen bewaard waren gebleven.

Toen in de Napoleontische tijd de St. Jan werd teruggegeven aan de katholieken, kregen de protestanten een terrein achter het voormalige Geefhuis (de huidige openbare bibliotheek) toegewezen voor een eigen kerk met kerkhof. De kerk werd uiteindelijk niet hier gebouwd, maar aan de Kerkstraat. Het kerkhof daarentegen werd wel aangelegd en heeft gefunctioneerd van 1833 tot 1858. Vanaf dat jaar werd er niet meer begraven in de binnenstad en werden de Bosschenaren, katholiek en protestant, voortaan in Orthen ter aarde besteld.¹ Tijdens de kleinschalige opgraving werden ongeveer 40 skeletten blootgelegd en geborgen voor nader onderzoek. Interessant is dat in 1984 een gedeelte van het kerkhof bij de St. Jan werd opgegraven, dat in dezelfde periode heeft gefunctioneerd.

Het betreft hier echter katholieken. Dit gegeven biedt de mogelijkheid vergelijkend onderzoek te doen naar de fysieke toestand van beide bevolkingsgroepen bij overlijden. Historische gegevens kunnen ons een beeld geven van eventuele sociale verschillen. Vervolgens kan onderzoek aan het skeletmateriaal laten zien in hoeverre dit zich vertaalt heeft in de gezondheidstoestand van de begraven individuen. De gewoonte om aan de

overledenen voorwerpen in het graf mee te geven eindigde in onze streken in de loop van de negende eeuw toen het christendom andere religies verdrongen had. Toch bleek bij het onderzoek van

Afb. 1 Op de heup van het linker skelet ligt een bloempotje van rood aardewerk. Het kan in de kist zijn meegegeven, maar het is ook mogelijk dat het op de kist is gelegd en bij het verteren van het hout in de kist is gezakt (foto: BAD).

Afb. 2 Een stapeltje van zes munten. Een is herkenbaar als een zilveren drieguldenstuk. Het lijken zowel achttiende- als negentiende-eeuwse munten te zijn. Nader onderzoek moet dit uitwijzen (foto: BAD).

het St. Janskerkhof een groot aantal mensen rozenkransen te hebben meegekregen. Omdat dit bij protestanten niet te verwachten is, was de verrassing groot dat we ook enkele bijgiften aantroffen. In één grafkuil in de St. Josephstraat lag een simpel potje van ongeglazuurd rood aardewerk, duidelijk een bloempotje. Hier had de overledene blijkbaar bloemen of een plantje in de kist meegekregen (afb. 1). In een ander graf vonden we een zestal aan elkaar gekoekte munten waarvan er één herkenbaar was als een drieguldenstuk (afb. 2).

Het kerkhof lag op het terrein dat in de middeleeuwen behoorde tot het Geefhuis aan de Hinthamerstraat. Dit achterterrein liep door tot aan de stadsmuur. Hier stonden

allerlei bijgebouwen en schuren waar het voedsel werd opgeslagen dat aan de behoeftigen van de stad werd uitgedeeld. Bij het archeologisch onderzoek stuitte we op opvallend zwaar muurwerk uit de eerste helft van de vijftiende eeuw (afb. 3). Het betrof een zijmuur en een poer van een fors gebouw. Vermoedelijk hebben we hier te maken met een grote drieschepige voorraadschuur. Van de lemen vloer was nog een restant bewaard. In de eerste helft van de zeventiende eeuw is dit gebouw gesloopt. Dit hangt waarschijnlijk samen met de grote veranderingen in dit deel van de stad rond 1640. Het nabijgelegen leegstaande Predikherenklooster werd verkocht en gesloopt. De projectontwikkelaars Gans en Blom legden een nieuwe straat aan, de Tweede Nieuwstraat (thans St. Josephstraat). Bovendien werd het Geefhuis in 1635-1637 gereorganiseerd. Het eigen land-

bouw- en veeteeltbedrijf werd toen afgestoten. Daardoor werden de meeste bijgebouwen overbodig.² De sloop van het gedeeltelijk opgegraven gebouw kan heel goed met beide omstandigheden verband houden.

Door de geringe omvang van de opgravingsput hebben we maar een klein deel van het gebouw kunnen onderzoeken. Het ligt in de bedoeling na de sloop van de huidige bebouwing aanvullend onderzoek naar dit intrigerende bouwsel te doen.

Johan Treling

- 1 Met dank aan Henny Molhuysen voor de historische gegevens.
- 2 Over deze reorganisatie schreef Ton Kappelhof een artikel dat in 1994 in dit tijdschrift zal verschijnen.

Afb.3 Zwaar muurwerk uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, onderdeel van een van de bijgebouwen van het Geefhuis (foto: BAD).

